

Az a kérdés, hogy milyen emlékeink vannak a háborúkról, és az erőszak különböző formái hogyan határozzák meg, hogy mire emlékszünk, a kötetben nem merül fel. Néhány esettanulmány azonban kiválóan sikerült, mint Katherine R. Jolluck fejezete, amely bemutatja: a lengyel nők számára az egyetlen keret, amelyben a „szovjet invázió” alatt ellenük elkövetett *társadalmi nem* alapú erőszakról beszélhetnek, az a hősiesség, illetve a mártíromság (193–220). Ez azért fontos, mert a történetírás folyamatos küzdelmet jelent a beszédképtelenséggel, azzal, hogy a történelmi körülmények némává teszik az egyes történelmi szereplőket.<sup>7</sup> Lisa A. Krischenbaum Leningrád ostromáról írva megemlékezik a bosszú erejéről, ám ezt ő is csak a hősiesség mindent átható és beborító elbeszéléséhez kapcsolódva mondja el (220–235).

A kötet legfájdalmasabb jellemzője, hogy relativizálja a holokausztot. A bevezető egy lábjegyzete hivatkozik csupán arra, hogy a második világháború Kelet-Európában népiirtást is jelentett. Az a megjegyzés, hogy a „zsidó tapasztalatának” (!) „különálló historiográfiája” van, a holokausztot gettósítja, és elhanyagolhatónak véli, hogy a rasszizmus a második világháború lényegi eleme volt. Bízunk benne, hogy a szerkesztők reménye, miszerint: „a mi tárgyalásunk létrehozza a társadalmi nemek szerinti érdeklődést ez iránt a [zsidó]élmény iránt”, meghallgatásra talál – bár szépen gyarapodó szakirodalom bizonyítja, hogy eddig is talált – a történészek körében (18.).<sup>8</sup>

A szerzők időközben PhD-diákokból professzorok lettek, és reméljük, nem kell még húsz évet várnunk arra, hogy a társadalmi nemek és a háborúk történetéről elméleti és módszertani szempontból valóban újszerű munka készüljön.

Pető Andrea

## Egy 20. századi magyar Odüsszeia – anno 1944–1946\*

Palasik Mária, az 1940–1950-es évek magyar történetének kiváló szakértője, különös és érdekes könyvet írt *A műegyetemisták Odüsszeiája 1944–1946* címmel. A cím nagyon is találó. Azoknak a diákoknak embert próbáló hanyattatását tárja fel, akik az önmagát „nemzetmentőnek”

<sup>7</sup> Lásd például PETŐ Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 1999/1–2. 85–107.

<sup>8</sup> A holokauszt és a társadalmi nemek témájának gazdag irodalmából lásd például Dalia OFER–Leonore J. WEITZMAN (szerk.): *Women in the Holocaust*. Yale University Press, New Haven, 1998.

\* PALASIK Mária: *A műegyetemisták Odüsszeiája 1944–1946*. Műegyetemi Kiadó, Budapest, 2006. 268 p.

nevezett nyilas kormány néhány hónapos rémuralma idején, az akkori hivatalos nevén Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Közgazdaságtudományi Egyetem harmad- és negyedéves hallgatói voltak. (Abban az időben szervezetileg ehhez az egyetemhez tartozott a mezőgazdasági és állatorvosi szakemberek képzése is.) E szerencsétlen időszak mérnöknek készülő fiataljai 1944 vége felé úgynevezett SAS (Süss! Azonnal! Sürgős!) behívót kaptak. Aki az ilyen behívóparancsnak nem engedelmeskedett, az statáriális ítéletre számíthatott. A sajnálatos téveszmékhez a realitások ellenére is ragaszkodó politikusok és katonatisztek talán még önmagukkal is el akarták hitetni, hogy az akkor már Magyarország keleti területein előrenyomuló Vörös Hadsereg és a szovjet megszállás elől megmenthetik az „értékes” fiatalokat, ha Németországba telepítik őket. A hivatalos indoklás szerint azért, hogy ott folytathassák tanulmányaikat. A mögöttes szándék azonban sokkal inkább az volt, hogy ha netán mégis meg tudnák állítani a szovjet inváziót, akkor a fiatal szakemberek Németország rendelkezésére álljanak, sőt akár a harctereken is a németek segítségére legyenek.

Mindez persze a kitelepítettek háború utáni hazatérésére is árnyékot vetett, hiszen a népbíróságok és igazoló bizottságok nem nagyon lelkesedtek azért, hogy igazolják a Németországból visszaérkezetteket. A könyvben láthatjuk olyan dokumentumok másolatát, amelyek erről a problémáról is számot adnak. A 192. oldalon találjuk pl. a *Népszava* 1945. május 24-i és 31-i számából való, *Németországba hurcolt egyetemisták* című cikkek ide vonatkozó sorait. Az előbbi még „kollektíven” elmarasztalja a kitelepített hallgatókat, azt sugallva, hogy a győzelembe vetett hitük vezérelte őket erre az útra. Ezt a sommás megítélést – nyilván sok tiltakozás hatására – korrigálni kellett. Az egy héttel későbbi cikk már sokkal árnyaltabban fogalmaz. Megemlíti a SAS behívóparancs kényszerét, s a mellett érvel, hogy nem szabad általánosítani, a meghurcolt egyetemista fiatalokat egyénenként kell elbírálni. A valóságos helyzet ugyanis az volt, hogy csak kevesen vállalták a behívóparancs megtagadásának kockázatát, hiszen ha magát a „katonaszökevényt” nem találták, a statáriumot akár legközelebbi hozzátartozóira vonatkozóan is érvényesíthették. És persze a behívóparancs nem teljesítésére reálisan csak az gondolhatott, aki el tudott rejtőzni valamilyen isten háta mögötti helyen.

Az egyetem vezetésének, a vöröskeresztes szervezeteknek és a diákok szüleinek nem kis erőfeszítésébe került a hazahozatal sürgetése, szervezése és a hazatérők ügyének rendezése. A könyvben olyan igazoló dokumentumok másolatát is láthatjuk, amelyek 1946-os, sőt 1947-es keltezésűek. Előfordult ugyanis, hogy a hazatérni szándékozó egyetemista a szovjet megszállási övezetbe érve is azon szerencsétlenek közé került,

akiket mintegy pótlásként szállítottak a Szovjetunióba – kiegyenlítendő a hadifoglyok felsőbb szerveknek jelentett létszáma és valóságos száma közötti különbséget. A kiutaztatás, a pusztító háború legszörnyűbb időszakának átélése idegenben, majd a hazatérés viszontagságai tehát valóban Odüsszeiának nevezhető próbatételt jelentett annak a több mint 2000 fiatalnak, aki erre kényszerült. De akár ide sorolhatjuk azt a két, gyermekéért mindenre kész édesanyát is, akik nem sokkal a harcok befejezése után, az akkori zűrzavaros körülmények között, útra keltek, hogy fiukat haza hozzák, mert a hivatalos ügyintézkést kibírhatatlanul lassúnak, bürokratikusnak érezték. Határokon, különféle megszállási övezeteken kellett átvergődniük, s egy alkalommal, amikor amerikai katonák kémnek hitték őket, afféle teszten kellett keresztül esniük: egyes budapesti utcák elhelyezkedéséről faggatta őket egy magyar származású, fővárosunkat nyilván jól ismerő amerikai katona...

Palasik Mária óriási forrásanyagot dolgozott fel. A levéltári dokumentumokon, a megőrzött naplójegyzeteken, a korabeli sajtóban megjelent tudósításokon kívül számos „élő” beszámolót is megismerhet az olvasó. A szerző felkutatta e szomorú és regényes esemény még élő résztvevőit, s mint legilletékesebb tanúkkal, kapcsolatba lépett velük, így tette igazán hitelessé a történeteket. Ilyen sokrétű munka eredményeként kerekedett ki a dicséretre méltó kötet, amelynek különös értékét az adja, hogy szerencsésen tudja egyesíteni a szigorú tudományos követelményeket a „regényes” mozzanatokkal.

Irodalomelméleti szempontból tekintve a szépirodalmon belül sajátos helyet foglal el a *történelmi regény*. E műfaj nagy klasszikusai – például a világirodalomban Tolsztoj (*Háború és béke*), hazánkban Gárdonyi (*Egri csillagok*) vagy Jókai (*A kőszívű ember fiai*) – katartikus művészi erővel mutatták meg, hogy az országok, nemzetek történetében végbemű sorsdöntő események, viharos fordulatok miként manifesztálódnak, csapódnak le az ezeket átélő egyének életében. Palasik Mária természetesen nem történelmi regényt írt. A könyv olvasói azonban azzal az érzéssel tehetik le ezt a kötetet, hogy megismerték egy fiatalokból álló szakmai közösség egyes csoportjainak, egyéneinek egy-két éves „*regényes történetét*”. Mert valóban ez tárul fel előttünk, megismerve a kitelepített egyetemisták és az önként velük utazó oktatók mindennapjait. (A tanárok nem kaptak SAS behívóparancsot, többségük enyhén szólva nem lelkesedett a súlyos intézkedésért, tehát itthon maradt, ami eleve kétségessé tette a kitelepítettek oktatását.) A feldolgozott forrásanyag birtokában a szerző számos egyéni sorsról tudósít, ezáltal „kis Odüsszeiák” egész sora elevenedik meg az olvasó előtt.

Bevezetőjében Palasik emlékeztet arra, hogy Odüsszeusz állandó epicszi jelzője a *leleményes* – és a könyvben ugyancsak érdekes példákat találunk a diákok leleményességére. Köztük olyanokat is, amelyek jól mutatják egyesek talpraesettségét, amire bizony szükségük volt a mostoha körülmények között. Jó néhányan üzletelésbe kezdtek a szűkös körülmények között, hiszen valamiből élniük kellett. Megtudjuk, hogy volt, aki – a szerző kifejezésével szólva – végigfeketézte Németországot, de még olyan is akadt, aki vegyészeti ismeretei birtokában, társával együtt, jókora hasznót húzott egy vasútállomáson ottragadt tartálykocsiban tárolt (bizonyára ipari felhasználásra készített) etilalkoholból. Ügyes kémiai manipulációkkal fogyasztásra alkalmas „snapszot” készített belőle, majd palackokba töltve eladta amerikai katonáknak.

Sajnos, nem csak ilyesféle, akár humorosnak is felfogható eseményekről szerezhetünk tudomást a könyvből. Bizony történetek kegyetlenül tragikus dolgok is. A túlélők naplófeljegyzéseiből és visszaemlékezéseiből tárul eléink az a borzalmas tragédia, amely 1945. április 11-én ért egy Halléből vonaton déli irányba tartó csoportot. A szerelvényt mélyrepülő-támadás érte, bombák és gépfegyversorozatok zúdultak rá, aminek következtében 36-an életüket veszítették, 50-en megsebesültek. Néhány ügyes kezű túlélő rajzban örökítette meg a szörnyű eseményt, ezek másolatát közli a könyv a 125. és 127. oldalon, majd a 129–130. oldalon a halottak, illetve sebesültek névsorát. A harci cselekmények zűrzavarában sajnos bármikor előfordulhatott, hogy – akár tévedésből is – ártatlan emberek sokasága esett áldozatául egy-egy téves információnak, sebtében kiadott tiszti parancsnak. Bizonyára valami ilyesféle történhetett ebben az esetben is, ez okozhatta az egyetemistákkal teli vonatszerelvény teljesen értelmetlen megtámadását.

A könyv oly módon ad teljes képet a műegyetemi hallgatók e viszontagságos korszakáról, hogy az itthon maradottak nehéz sorsát sem hagyja figyelmen kívül. Mert az sem volt mentes a tragikus helyzetektől. Az itthon maradás legálisan is lehetséges volt azok számára, akik az 1944 októberétől szerveződő egyetemi rohamzászlóaljba jelentkeztek vagy bevonultak rendes katonai szolgálatra. Ezt azonban kevés műegyetemista vállalta. Túlnyomó többségük inkább a kitelepítést választotta; nyilván azzal a halvány reménnyel is a szívükben, hogy – az ígélet szerint – ott folytathatják tanulmányaikat. Ha nem is sokan, de műegyetemi hallgatók is jelentkeztek az (első) egyetemi rohamzászlóaljba (decemberben; a második már a kitelepítés után alakult meg). A vészterhes események forгатagában ebből az első zászlóaljból több kisebb csoport is kivált, némelyikük az ellenállási mozgalomhoz csatlakozott, volt, amelyik szov-

jet csapatokkal is kapcsolatot teremtett. Egy 22 fős csoport egy olyan titkos raktár őrzését vállalta, ahonnan az ellenállókat látrák el fegyverekkel. 1945. január 2-án az egyetemi rohamzászlóalj rajtaütésszerűen felszámolta őket. „Ilyen világ volt! – írja Palasik. – A műegyetemisták (is) a barikád két oldalára kerültek Budapest 1944–1945. évi ostrománál. Mára a sebek többnyire begyógyultak, és jól megfér egymás mellett a Budai Várban, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarának falán a barikád mindkét oldalán harcolóknak emléket állító két márványtábla.” (246.)

Végül megemlíthetjük, hogy dicséret illeti a Műegyetemi Kiadót is a könyv esztétikus kivitelezéséért. A sok-sok régi fénykép, rajz, kéziratos szövegrész szinte mindenütt egészen jól látható, olvasható, a formátum és a tördelés is kitűnő. Az olvasó olyan könyvet tarthat a kezében, amelyet érdemes többször is átlapozni. Kár, hogy a manapság általában számítógépre bízott korrektori munka ezt a kiadványt sem kímélte, helyenként kellemetlen szöveghibákkal „díszítette”.

Licskó György

## A Balkán-paktum (1953/1954) \*

A balkáni nemzetek összefogásának gondolata másfél évszázada foglalkoztatja az érintetteket. Gyakorlati megvalósítására legutóbb éppen Tito tett kísérletet, közvetlenül a második világháború után. Az 1950-es években létrejött Balkán-paktum e törekvés megnyilvánulásának is tekinthető, természetesen minden korábbtól teljesen eltérő nemzetközi helyzetben. A paktumról és céljáról – főleg ami a jugoszlávok elképzeléseit illeti – leegyszerűsítve szoktak ítéletet mondani, még a szakirodalomban is. Két nézet ismert. Az egyik szerint a NATO két tagállamával kötött politikai és katonai egyezmények révén a szocialista Jugoszlávia nem hi-

\* *Balkanski pakt. Ugovor o prijateljstvu i saradnji* (Ankara, 28. februar 1953) i *ugovor o savezu, političkoj saradnji i uzajamnoj pomoći* (Bled, 9. avgust 1954) između Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Kraljevine Grčke i Republike Turske. Zbornik Dokumenta iz Arhiva Vojnoistorijskog Instituta, Arhiva Ministarstva Spoljnih Poslova i Arhiva Josipa Broza Tita (1952–1960). – A Balkán-paktum. Barátsági és együttműködési szerződés a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság, a Görög Királyság és a Török Köztársaság között (1953. február 28., Ankara), továbbá a politikai együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról szóló szövetséges szerződés (1954. augusztus 9., Bled). Dokumentumgyűjtemény a Hadtörténeti Intézet Levéltárából, a Külügyminisztérium Levéltárából és Josip Broz Tito Archivumból (1952–1960). A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Milan Terzić. Vojnoistorijski Institut, Beograd, 2005. 930 p.